

Велизар БОШКОВИЋ*

ПОРТРЕТ ЕПОХЕ У МЕМОАРСКОЈ ПРОЗИ „ПОСТАЈАЊЕ И ПОСТОЈАЊЕ” РАДОВАНА ЗОГОВИЋА

*Кад скончам, неујодник, и лејнем најокоње
сајласан са свима, умиљај и заслађен,
у мом сјолу неће ни друї ни лицемјер сјејно скоњен
наћи нешїамїаних најиса ниїи їрађе.*

(Црїа исїод младосїи)

Радован Зоговић је у трену подвлачења *црїе исїод своје младосїи*, вјероватно искрено написао шта је написао. Међутим, упркос многим и личним и друштвеним трагичним околностима, није пристајао на прерану интелектуалну смрт, коју су, иначе, многи његови неистомишљеници искрено прижељкивали. Радован Зоговић се бранио радом. У вријеме вишегодишње изолације, писао је, стварао, што се на најбољи начин и показало у претпосљедњој години живота, кад су, на његову одоцњелу радост, а на ползу наше књижевности и наше културе, објављене четири Зоговићеве књиге: *Кожух с ѿола рукава*, роман, Београд, „Народна књига”, 1985; *Повремено заувјек*, пјесме, Титоград, Универзитетска ријеч”, 1985; *Приїовијетїке*, Титоград, „Побједа”, 1985; *Суїреїї за сјуїїра*, пјесме, Београд, „Просвета”, 1985. године.

Ипак, како често бива, није стигао да објави све написано; нека остане нешто и за нечију „другу руку”, ако буде прилике.

И прилика је настала, и појавила се, из прикрајка, та „друга рука”, покренута и вођена зовом и потребом сопственог творачког бића – рука Зоговићеве супруге Вере, вазда му одане, која се јавља као приређивач пишчеве заоставштине *Посїајање и їосїїојање* (Нови Сад, „Матица српска”, 1992).

* Мр Велизар Бошковић, књижевник, Београд.

Поводом Зоговићеве смрти (4. јануара 1986), у Титограду је објављен тематски број часописа *Стварарење* (бр. 3 за 1986), са низом прилога многих изврских познавалаца и поштовалаца Зоговићевог стваралаштва – његове поезије, приповједне и романескне прозе и уопште његовог друштвеног и стваралачког ангажмана: Радојица Таутовић, Радоња Вешовић, Стеван Раичковић, Бранислав Петровић и многи други.

У бурном времену у којем је живио и стварао, Радован Зоговић је имао сијасет неистомишљеника, па и оспораватеља, код којих је лако било препознати онај други и друкчији аспект, ванлитерарни, са идеолошким, политичким или каквим другим назорима и са подразумијевајућом пристрасношћу и тежњом да се пјеснику име „још једном врати у непомен”, како би умјесно рекао Радоња Вешовић. (Р. Вешовић: *Судбина, једне литературе* у: Зборник ЦАНУ, књ. 51, Подгорица, 1988, стр. 136)

Неке поставке Зоговићевих оспораватеља вриједи дословно забиљежити као податак о времену, и још којечему.

Миодраг Перишић, из строја оних оспораватеља које Радојица Таутовић види као „легион” огласио се у НИИ-у поводом пишчеве смрти: „Из разлога књижевне природе, треба објавити Зоговићева дела (и евентуално заоставштину) и онда их уредно архивисати. (Исто, стр. 136)

Варијанта цензуре је и забрана којој је Радован Зоговић у дугом временском периоду послије 1948, и појаве Резолуције Информбироа, био брутално изложен. Шест-седам година уназад, из Сарајева се јавио још један Зоговићев оспораватељ, Марко Вешовић. (М. Вешовић: *Плес вјешала*, „Црногорски књижевни лист”, 1. октобар 2004, стр. 22)

На ударном мјесту, став:

„Велики број стихова и пјесама из *Пркосних сјирофа* данас доживљавамо као умјетнички угашене, не увијек и не нужно зато што су по себи рђави, већ стога што је умрла стварност за коју су били одвећ тврдо приланчени, што је заувјек упокојено све чему су били стављени у службу, али и зато што је језик у њима одвећ често био прост преносник социјалног или моралног става, лишен моћи да разнолика искуства пјесникова окупи и стопи у књижевну шару универзалнијег смисла”. У такве, Марко Вешовић сврстава *Пјесму о биографији група Тиша*, која је, вели, „ондашњем читаоцу говорила много више но нама” и која је „у свом добу одслужила своје и прошла скупа са тим добом”.

Како видимо и како то чини Марко Вешовић у свом одзиву поводом Зоговића, изрекао је смртне пресуде људској и стваралачкој ријечи, не мање убојито но у вријеме које Вешовић оспорава.

„Породици” бескомпромисних Зоговићевих оспораватеља припадао је и Борислав Михајловић Михиз.

Михизова књига *Аутобиографија о друћима* („БИГЗ”, Београд, 1990), у којој ће се наћи оспораватељских одзива који се тичу Зоговића, аутентична је књига једног од главних актера у бурним књижевним збивањима, београдским, крајем четрдесетих и с почетка педесетих година прошлога вијека.

Са становишта књижевне историје, Михизова књига има несумњив значај.

Са истог становишта, Зоговићева књига *Постајање и постојање*, која је предмет ових разматрања, биће не мање драгоцене за књижевне историчаре, с обзиром на обиље материјала на основу којих се може, с доста поузданости, градити портрет читаве једне епохе, свеједно што понуђена грађа добрим дијелом има аутобиографски карактер, што су људи, догађаји и друштвене (не)прилике посматране „из личног угла”.

Овакав приступ одређен је већ моделом приповиједања за који се аутор определио: казивање, махом, у првом лицу.

Аутобиографски карактер дјела објаснила је и Вера Зоговић у *Напоменама њиређивача*, рекавши да је књига сачињена из „списа који су, на овај или онај начин, аутобиографског карактера”; да су „неки (...) објављени још за ауторова живота, неки постхумно, а неки се сад штампају први пут”; „већину постхумно објављених рукописа аутор је сам припремио за штампу, али, како је једном згодом изјавио, с објављивањем није журио”. (Р. Зоговић: *Постајање и постојање*, „Матица српска”, Нови Сад, 1992, стр. 317).

То што је у књизи приоритетан лични аспект и лични доживљај, нимало не сужава њена стварна значења. Наиме, понуђени садржаји, склопљени у кохерентну цјелину, сами собом „надрастају” лични аспект, што овој књизи даје шири социолошки значај, сасвим у сагласју с њеном умјетничком и књижевно-историјском убједљивошћу.

Тако долазимо до давнашњег књижевно-теоријског става о надмоћи умјетничке чињенице над обичном, животном чињеницом. За разлику од животне, умјетничка чињеница, на којој се заснива сваки књижевни текст, при том ослобођена сваке сувишности, своју надмоћ почесто показује и тиме што дјелује и изван оног што је „писац хтио да каже”. Тако, у мемоарској прози *Постајање и постојање*, и не само у њој, видимо Зоговића као ствараоца чији „свјестан” идеолошки став, и изван пишчеве воље, узмиче пред књижевно-теоријским узусима стваралаштва уопште.

А шта је то што је писац свакако хтио да каже?

Подстицај су и данашњи и актуални изазови, лични и друштвени, којима се Зоговић сучелице окретао.

Атмосферу друштвене присиле, на личном плану, пјесник је пластично дочарао у већ помињаној пјесми *Црња испод младости*:

*Не! Изненађени, озлојеђени као матиран играч шаха,
они ће сваком мојом фиоком поновити исто: нема!
Јер ја сам, сву младост, од првог студентског алманаха,
морао свој стан да држим на све спреман.*

*Јер ја сам, опет и опет, морао као туђе,
да чистим своје свежње, да палим своје смјелце.
И чекам, по сву ноћ, хоће ли пред свануће
звонце, по стану, да јурне у стријелце.*

*Јер мени су, први, претходни критичари, први жири
били полицајци – ловећи шта ће гњити.
Мене су, над сваким стихом, вребали жандари и жбири
као да постављам, по трагу, бикфорд-фитиљ!*

Касније, лични и друштвени аспект (наравно, модификован) препле-ли су се, постали неодвојиви, слили се у јединствен појам револуције и револуционарне борбе, са смислом којем се све подређује.

„Ми смо писали из срца, (...) а наша срца припадала су револуцији”, записао је Радован Зоговић у својој *Књижевној суданији*, (Београд, Издање аутора, 1974, стр. 13), с поносом истичући да је сам припадао оним људима „за које је револуција њихов животни избор, судбина њихова, оно за шта се и чиме се живи, што *јосџојање* (подв. В. Б.) оправдава”. (Исто, 18)

У овом је постамент цјелокупне људске и стваралачке личности Зоговићеве. Кроз овај критеријални филтер проводио је најприје себе сама, затим људе из окружења па и изван њега; најзад, цјелокупну своју дјелатност, друштвени и стваралачки ангажман, крупна друштвена збивања и гивања из међуратног, ратног и, посебно занимљиво, поратног периода. Све је, дакле, чисто, као на длану, па сваком на вољу да прими и усвоји, оспори или одбаци.

Чему год се Зоговић као стваралац окретао, чинио је то одрешито, као човјек снажна духа, иако су га познате околности жестоко тукле, али, још болније, и његову породицу. Та његова карактерна црта избија из сваког ретка, из сваког поступка, из односа према људима и према себи самом, такође. То је, у неку руку, постало заштитни знак пјесников: тврд, поштен, храбар.

„Снажан дух у крхком тијелу”, како га је видио академик др Драгутин Вукотић, (Зборник ЦАНУ: Радован Зоговић, *Живои и стваралаштво*, Подгорица, 1998, стр. 7), није му дао да клоне чак ни у околностима које би, условно речено, нормална човјека могле да сломе.

И многи други који су добро познавали Зоговића и као човјека и као писца, откривали су у њему исту или сличну карактерну особину.

Стеван Раичковић, оцјењујући Зоговићеву збирку *Повремено заувјек* и препоручујући је за објављивање, („Стварање”, бр. 3, 1986, стр. 365) осјетио је у пјеснику ону људску и стваралачку ватру која „непрестано пламса” и која је могућа само у човјеку снажна духа и тврде природе.

Душан Костић, истим поводом, налази да је ова Зоговићева лирика „спој њежности и револуционарне борбености”, од које „остаје у нама (...) обновљено увјерење да ваља живјети и борити се кроз тај живот, какав је да је”. (Исто, 364)

Надахнуто и искрено, као кад пише пјесник о пјеснику, Бранислав Петровић ће, поводом збирке *Сујрећ за сјушра*, рећи да је Зоговић „живо укорјењен у драму овог века. (...) Песник доследан идеалима своје младости. (...) Доследан у веровању, (...) песник је срицао свој век”, па је, по Петровићу, логично, с обзиром на то да је у збирци „готово немогуће наћи песму која неће бити у строгом избору поезије овог века”, да и њихов песник буде „у најужем кругу европских песника који су обележили овај век”. (Исто, 365)

Између многобројних поштовалаца Зоговићевог дјела, ваља издвојити књижевног критичара и књижевног историчара др Василија Калезића, поузданог познаваоца Зоговићевог стваралаштва, у цјелини.

Од посебног је значаја чињеница да је Василије Калезић међу првима, ако не први, неувијено и храбро, покренуо питање Зоговићеве стваралачке рехабилитације, у вријеме кад се то нијесу усуђивали да учине људи од несумњивог друштвеног угледа.

Истини за вољу, учинио је то, бар дјелимично, Мирослав Крлежа, иначе љути Зоговићев противник у сукобима на књижевној лјевици. Али, „свјестан” и Зоговићеве трагичне судбине и, још више, његове „објективне” стваралачке вриједности, Крлежа је, како каже, ишао „горе”, заложити се за њ и потом, у загребачком *Форуму*, послити дуге присилне шутње пјесникове, објавио му циклус пјесама, међу којима је нашао бар „двадесет изврских, а и друге су заправо одличне.” И великодушно додао да „умјетност као умјетност ваља подржати, ма откуда долазила”, (Енес Ченгић: *С Крлежом из дана у дан*, „Глобус”, Загреб, књ. I, 1985, стр. 33-34).

Мада то и јесте поштовања достојно, не заборавимо, Крлежи се и могло да буде „великодушан”, из удобне фотеље члана ЦК Савеза комуниста Хрватске, при том с личном наклоношћу Титовом, као подршком на коју је велики писац увијек могао да рачуна.

Др Василије Калезић није имао ништа сем стваралачке одговорности и грађанске куражи да се заложити за писца чије је вриједности знао, као и

шта оне значе за историју наше културе. И само њих је имао на уму као залогу прегнућа, свјестан ризика који, „у датим околностима”, могу и њега сустићи. И узео их, можда, *баиш зајшо!*

У књизи *Кријички сџорови* (1969) појавила се одважна Калезићева ријеч, која је широко одјекнула и која је, с разлогом, утемељила дуготрајно стваралачко пријатељство не само са Зоговићем већ и са његовом породицом.

Досљедан, какав је и иначе, идентификујући се, можда, са управо таквим Зоговићем, Калезић је у Зоговићевом стваралаштву трагао за круцијалним вриједностима које ће најпотпуније моћи да покажу знаменитог писца и као умјетника ријечи и као човјека.

У рецензији за збирку *Сујрејџ за сјуџира* („Стварање” бр. 3, Титоград, 1986, стр. 369-371) Калезић указује да у Зоговићу „живи све”, „али не само као усмелена на минуле догађаје него, још више, као опомена на савремена збивања која чине везу између онога што је било и што данас бива. Зоговић се као пјесник *сјећа* (подв. В. Б) не да би (...) побјегао у прошлост него да би указао на будућност.”

У свему, пројектован је Радован Зоговић и као човјек и као мислилац и као стваралац.

А онај лични аспект о којем смо говорили, има димензију више, у значењском смислу веома важну. Дакако, Калезић је то морао запазити. С тим у вези, његово веома суптилно опажање: „Онај лични доживљај који је у свему што Зоговића интересује, колико је личан, присан и интиман, толико се уздиже у сферу општег које пјесника вјероватно највише интересује”. (Исто, 369)

*

Све су ово само назнаке неких од битних одлика Зоговићеве стваралачке личности – људске и стваралачке одважности, досљедности, непоколебљивости, одговорности и стваралачког поштења. Дакле, све то и још много шта чинило је Зоговића екстремним вјерником (синтагма која би, можда, изискивала подробнија објашњења, мада, сматрам, и сама собом указује на неке важне суштине Зоговићеве личности).

Но, да видимо како се све то рефлектовало у Зоговићевој мемоарској прози *Посџајање и џосџојање*.

Од самих почетака своје револуционарне предидејености, Зоговић је наглашавао, понекад и пренаглашавао, своју безрезервну оданост Партији и њеном програму, своје, почесто круто, схватање интернационализма. С тих позиција процјењивао је све: живот, људе, бурна прекретничка и

превратничка збивања и себе сама, у њима. То се да запазити одреда у његовим дјелима, па и у овом, из заоставштине. То је било видно у његовој раној, и доцнијој, револуционарној „пракси”, чак и кад су га, као бумеранг, почела сустизати збивања којима се није надао, а која је, опет, „у име идеала”, потискивао, покушавајући да не призна заблуде и пораз идеала пред историјом. Сурово стварно и болно, ипак недовољно да поколеба тврдокорног Зоговића, а камоли да га сломи!

Своје рано дјетињство, „четири године зрелијег дјетињства”, Радован Зоговић везује за *великосрпску* (подв. В. Б.) Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, потом за вријеме Првог свјетског рата и „слом црногорске државе, одступање измрцварене, гладне србијанске војске, лов на Црногорце и (...) засједе и убиства црногорских одметника”. (Р. Зоговић: *Постајање и постојање*, „Матица српска”, Нови Сад, 1992, стр. 6)

На самом почетку, сазнаћемо да су, након слома Аустроугарске, Зоговићев отац и најближи рођаци били „присталице уједињења Србије и Црне Горе, чак да су се мирили и с присаједињењем, па, тако, и Радован, уз њих. Занимљиво, поводећи се за њима, Зоговић је „пречагу слова Н („Н I” – Никола I) премјестио нагоре, направивши „П I” (Петар I). Но, кад су „послије двије или три године србијански жандари у пећини према нашем селу, димом од сијена, угушили три црногорска одметника, присталице самосталности Црне Горе, и кад су их затим мртве довукли у село испод пећине и ударали их цокулама и пљували – ја сам, тада гимназист првог или другог разреда, смјеста био на страни погинулих”. (Исто, 7)

Одатле, корак до увјерења да је колонизацијом Косова и Метохије (којом је била обухваћена и Зоговићева породица), београдска влада хтјела да „посрби” (!) Косово и Метохију, „насељене Шиптарима, па су их, одузимајући Шиптарима шуме и ледине, затим читаве комплексе обрађене земље, колонизирале великим бројем сиромашних сељачких породица из Црне Горе, Херцеговине, Лике и других карајева”. (Исто, 10)

Из истог коријена, доцније (1937. у санаторијуму, у Кленовику, у Хрватском Загорју), поема *Дошљаци* или *Али Бинак* (збирно име за онамошње Арбанасе) – као „каприц литерарног посла”, како је то сам Зоговић објаснио, уз подробније образложење:

„Политика Краљевине Југославије према Албанцима у Метохији и на Косову била је политика насиља, а цензура је била изузетно осјетљива на све што се о ‘југословенским’ Албанцима напише. ‘Најопасније’ појединости су, дакле, морале бити зашифроване, али тако да их ондашњи читалац, већ доста вјешт езоповском језику, рашифрује”. У томе су, по Зоговићу, биле клице трајне завађености „дошљака” и старосједјелаца Шиптара. „Преко та два антипода”, рећи ће Зоговић, „преко онога што они раде и

говоре, читалац је имао да уђе у стварне односе, да схвати ко су жртве, а ко инспиратори и оруђа”. (Исто, 19)

Са оваквим схватањима и „причом”, Зоговић ће, касније, у Загреб, пред испошћеног а радног Аугуста Цесарца, од кога ће, „потресеног”, чути у длаку истомишљенички став: „То би се, кад човјек не би друкчије могао и умио, морало записати макар на камену!” За Зоговића, подстицај и охрабрење да смисли циклус новела под насловом *Људи ћуће*, „полемичка парафраза”, како је сам рекао, „наслова књиге реакционарног ‘модернистичког’ писца Растка Петровића *Људи љоворе*, чији персонажи одиста много причају, али не казују ништа и немају шта да кажу ни о себи ни о времену, будући да су само сјенке прустовских сомнамбулистичких успорених сјенки”.

Дакако, у свему овоме лако је препознати „интернационалистички” резон строго дисциплинованог и програму оданог партијског радника, који стално има на уму став Партије, а с тим, паралелно, конфронтирање са отуђеном влашћу и с њеном политиком, ма чега се она тицала.

Суштина оваквих Зоговићевих становишта је аутентична, и добро је што ју је, такву, Зоговић децидно исказао у својим мемоарским записима. Но, како су ови записи настајали „по сјећању” и кад се већ много шта „отело” тврдим идеолошко-политичким утицајима, чуди што писац Зоговић није накнадно, макар каквом појединошћу, бар негдје у фусноти, припоменуо како се, „у одређеним историјским околностима”, много шта окренуло против Срба. А ако је ико могао о томе увјерљиво да свједочи, био је то Радован Зоговић, добар познавалац косовских (не)прилика, чијој би се ријечи вјеровало. Нијесу допуштала Зоговићева идеолошка схватања и ставови, у конкретним проблемима очито заблудни.

Тиме је била одређена и Зоговићева стваралачка позиција, од битног утицаја за портретисање времена диктатуре краља Александра, за које се и везују Зоговићеве универзитетске студије.

По Зоговићу, диктатура је заповједно одређивала све: начин живота, правила понашања, односе међу људима, све. Читаву атмосферу тога доба Зоговић наглашено иронијски боји: грозничаво стицање и трошење новца; ‘теорија’ да је ‘живот уживање’; као „ланчана реакција” – проневијере, крађе, новинарске новчане уцјене, подмићивање; ноћни живот с мноштвом легалних и полулегалних јавних кућа; проституисане пјевачице по кафанама; боемство и боеми – миљеници и атракција штампе, попут Тина Ујевећа, о којем је читалац готово свакодневно могао да сазна „гдје је претходне ноћи пио, с ким је пио и колико је попио, какве је, пијан, ‘поруке’ историји оставио, на ком се углу растеретио и слично...” (Исто, 14)

На удару оштре Зоговићеве критике нашли су се ‘модернисти’ који су запосјели „реномиране буржоаске новине” и „смрдљиве печурке порнографских листова”. Захваљујући њиховој „моћи” и утицајима, „Владислав Петковић Дис је опет проглашен за пјесника; (...) књижевност је почела да завлачи главу у пијесак бесмислених ријечи (...) у каљужу порнографског ‘модернизма’ (Раде Драинац). По његовом мишљењу, „разлиставао се у скупоцјеном кварт-формату надреализам, загонетан и ‘црвен’ као постава на генералском шињелу Петра Живковића који је, као предсједник диктаторске владе, обилазио земљу и покушавао да јој својим пруским кораком и глупим говорима утјера страх и убије вољу за људским животом”. (Исто, 15)

Дотле, реалистички писци у Загребу (Мирослав Крлежа, Аугуст Цесарец, Стеван Галогаж), као и низ младих београдских литерата, окупљених око „напредног часописа” *Нова лиџераџура* покушавали су да се одупру, да учине бар нешто какав искорак из општег сивила, па ипак закључује Зоговић, они су „у прво вријеме диктатуре били мало чујни или сасвим нечујни”. (Исто, 15).

Самокритична Зоговићева опаска: „Нешто од ове ‘опште атмосфере’ увукло се у моје стихове, којих, све у свему, није било баш много”. (Исто, 15)

У компликованим друштвеним околностима било је много тога са чим се Зоговић није мирио, чему се опирао, до бунтовништва, чак инатно скрећући пажњу противника на себе кад је „демонстративно носио руску рубашку”, или кад се, како каже, одлучио за „индивидуални терор”.

У чему се састојао и како је изгледао тај пишчев „индивидуални терор”? – Да најубједљивијим „аргументом”, штапом („који сам увијек вукао уза се” – (Исто, 17) – неистомишљенику „утјерује” истину у главу, као на неком антибугарском митингу у Скопљу на којем се „падавичарски” клицало: „На Софију!” Тад, природу Зоговићевог „аргумента” осјетио је на својој кожи студент који је на том митигу изјавио како говори „у име свих студената скопског факултета”. (Исто, 18)

Од исте је врсте и онај „индивидуални терор” кад београдски надреалисти, прије свих Ђорђе Јовановић, на београдском шеталишту „шамарају пјесника Рада Драинца за његове пашквиле против Совјетског Савеза и полицијске денунцијације лијевих писаца” (Исто, 20), а што је, природно наилазило на симпатије „лијевих”.

У тој борби за нову литературу Зоговић није презао ни од чега. Чак је све сматрао природним и допустивим. Па ипак, дјелује помало зачуђујуће висок степен Зоговићеве отворености и искрености у просуђивању сопствених поступака.

„Из тајног, забрањеног фонда библиотеке Филозофског факултета *украо сам* (подв. В. Б.), прочитао и дао другима да прочитају српскохрват-

ски превод Лењинове *Државе и револуције*, Енгелсовог *Развијка социјализма од ујшћојје до науке*, итд. (Исто, 22)

Из „скопског периода”, занимљиво је дружење и сарадништво с Костом Рацином, знаменитим и трагичним македонским пјесником. Очито, зближила их је „интернационалистичка” идеја, али и обострано сиромаштво. Притиснути њоме, дијелили су, као „суспавачи”, кревет, „за трећину јевтинији”. Зоговић духовито примјеђује да је Рацин имао само једну ману: није марио да се купа. Кад бих му то примијетио, он је, не збуњујући се ни за трунку, шаљиво одговарао: „Зној, то је мирис будућности!” (Исто, 26)

У *Посјајању и јосћојању*, Зоговић је веома пластично дочарао друштвене, посебно књижевне прилике, предратне. На примјер, драгоцјени су подаци о београдском надреализму „првог позива”. О колебањима међу надреалистима (Душан Матић, Александар Вучо, Оскар Давичо, Марко Ристић); о покретању Крлежиног *Печаша*, који је одиграо снажну улогу у сукобима на књижевној левници. За себе, Зоговић ће рећи да је „судјеловао у припремању колективне књиге, замишљене као дефинитиван обрачун са ревизионизмом ‘печатоваца.’” (Исто, 47)

Значајно поглавље у књизи заузима *рајни йериод*, са свим драмама кроз које су борци, и покрет у цјелини, пролазили. Зоговића видимо у пословима који му и јесу били најближи, али ипак наглашено пропагандистичке природе, што га је, бар привремено, одвајало од књижевног рада. Лична драма, упамћена за свагда: „Отишао сам *најодговорнијем йрејшосћављеном* (зашто ли му изоставља име?! – В. Б.) и срамежљиво га упитао, би ли ми се могло дати мало олакшања – да бих писао стихове. ‘Зар се ти, богати, још заносиш таквим бесмислицама?’ – упитао ме он с чуђењем и нијансом сажалења. – ‘Ово је рат, човјече!’ И ја сам се дисциплиновано постидио и отишао да наставим ратовање невјештом новинарском прозом, метлом и сјекиром”. (Исто, 56-57)

Веома драматично звучи Зоговићево *Признање* (Исто, 256-261), уоквирено готово истовјетним текстом с почетка и краја записа и скоро истом суштином; дочарава ломове у Зоговићевој души и судбинско питање које сам себи поставља, одиста с крајњом неизвјесношћу: „У првој години партизана и партизанских команданата, био сам начисто да с неким од њих, по политичкој и војној функцији врло важнима (...) – с људима за њима и око њих, уопште људима њихових схватања и поступака – нећу моћи да останем. Нијесам о томе предуго размишљао, нијесам доносио и притврђивао закључке – то је, наталоживши се од доживљаја и посматрања већ било дубоко у мени, осјећао сам га како се осјећа обично дисање. А пошто сам донекле и доста наслућивао шта све очекује недисциплинованог војника, узмака није могло бити ни у облику ћутања и стрпљивости,

јер бих ја сам сматрао да ћутим и учим се стрпљењу из голог страха. Презрео бих, дакле, самога себе. А куд бих, онда, с таквим собом?” (Исто, 261)

Зоговића, дакле, у суровим ратним условима, почињу да муче нека питања пред којима, како каже, „узмака није могло бити”, а која је носио у свом бићу и осјећао их као велик терет.

Одјеке свега тога налазимо и у његовом роману „Кожух с пола рукава”, свакако једном од најбољих који су о борби и револуцији у нас написани.

Од исте врсте су и многа која, често неувијено, али још више „између редова”, налазимо и на страницама књиге *Постајање и постојање*.

Оно што, међутим, дјелује шокантно, јесте сазнање да писац, велики писац, као било који „обичан човјек”, буде подложен разорним моћима сурово стварних догађаја и доживљаја и да све сажме у деструктивно осјећање мржње, чак и накнадно, упркос наталоженим животним искуствима.

„Капитализам, империјалисте и оне који пред њима машу репом, ја мрзим (подв. В. Б.) ништа мање него у младости”. (Исто, 255)

„Несавладив унутрашњи отпор”, шта ли?! Ипак, зрнце наде да све људско није страдало, садржано је у питању: „Шта се то са мном десило?” (Запис *Самој себе више не познајем* – Исто, 252-255)

Аутентична Зоговићева прича о пријатељствима, дијелом сјетна, дијелом опора, но подједнако болна из сјећања показује као да писац жали што је „надживио та пријатељства”. Десет је прекинуто погибијама у рату, а друга су „разорили догађаји који су почели 1948. године”. (Исто, 74)

Снагом „објективне” умјетничке чињенице, каквих је много у Зоговићевим књигама, као и у мемоарској прози, могуће је градити увјерљив психолошки, психоневротски, па и психопатолошки портрет епохе, у којој је могуће све, па и оно што се противи елементарној људској и историјској логици. У свему, најтеже су личне драме, па и пишчева, кад треба да искаже истине о људима који су му били саборци, некад другови, некад пријатељи, а који су се, под присилом околности, претварали у људске олупине. Радознао читалац лако ће их, у врло познатим именима, наћи на страницама ове књиге.

При том, писац није штедио ни себе сама, слиједећи своје, људском природом одређено, стваралачко поштење. Најмање је важна пишчева оцјена људи и догађаја, ако јој је уопште прибијегавао, мада се не може ни занемарити. Важан је факат, упамћен, забиљежен и потврђен и од других учесника у збивањима.

Примјетном самоиспитивачком дистанцом, Зоговић се на импресиван начин потврдио као стваралац, као човјек, свједок и саучесник. Готово да и није могуће посумњати у чистоту и моралност његових животних и стваралачких назора.

Кад то знамо, лако ће нам бити да схватимо какви су се ломови догађали у Зоговићевој души и његовом људском и стваралачком бићу, након 1948. године. Као да се читав један свијет срушио!

Како и јесте било!

У насталој друштвеној драми, кад се све намах окренуло тумбе, највише су страдали управо људи најоданији идеји која је читаву једну генерацију младих повела у ослободилачку борбу и револуцију. Међу њима, и Зоговић је одиста био маркантан страдалник.

У годинама потпуне изолације, суочен са изневјеравањима идеала и пријатељстава, оставши без посла и права да објављује своја дјела, Зоговић је био усамљен човјек којем су сви окренули леђа.

Посљедично, готово неизљечиви ожиљци по пишчеву бићу.

„Од 6. септембра 1949. до почетка јесени 1950.” – казује Зоговић – „ниједанпут нијесам изишао из дворишта и куће у којој сам становао ...”, а пред којом је ускоро била постављена јавна стража, с правом да контролише сваког ко се приближи „уклетој кући”. „За ту годину дана посјећивала ме повремено само Десанка Максимовић, а у кућу је, осим жене и дјетета, улазио само још поштар, наплаћивач струје и, с времена на вријеме, покоји претендент на кућицу у којој сам становао”. (Исто, 138) „Бивши другови, пријатељи, знанци, рођаци...” све је постало *бивше*.

Елемент психопатолошког портрета времена. И сред њега, трауматични доживљај, опет лични: елиминација из књижевничке организације, Савеза писаца Југославије, чији је суоснивач био и један од његових руководилаца, у поратним годинама, кад је, под присилом послова, „дане требало развлачити бар до тридесет часова”. (Исто, 61)

Посебна драгоцјеност књиге Радована Зоговића *Посијање и постојање* је што садржи обиље података са снагом свједочанстава о читавој једној епохи, са свим контроверзама које је носила у себи. На основу њих, могуће је градити, с пуном поузданошћу, њен портрет, слојевит, што историчарима у будућем истраживачком раду може да буде од изузетне важности.

У томе видимо одиста крупну стваралачку заслугу Радована Зоговића.